

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ім. І. Ф. КУРАСА
ЦЕНТР ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТОЛОГІЇ

Віктор Горобець

ГЕТЬМАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ

*Життя у славі,
владі та ганьбі*

Київ
Парламентське видавництво
2019

УДК 94(477)“1663/1668”(092)Брюховецький
Г70

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 4 від 19 червня 2018 року)*

Книга розповідає про одного з найбільш суперечливих персонажів козацької історії — гетьмана Лівобережжя України в 1663–1668 роках Івана Брюховецького. Життя яскравого представника доби так званої Руїни, його політичну, військову і дипломатичну діяльність репрезентовано на широкому історичному тлі, у контексті хитросплетеної взаємодії різноманітних чинників і впливів — внутрішніх, зовнішніх, об’єктивних, суб’єктивних, закономірних і алогічних. Звертаючи увагу як на незаперечні здобутки, так і очевидні втрати й помилки реґіментаря, наголос робиться не на їхньому засудженні чи виправданні, а намаганні зрозуміти причини такого становища та його впливу на перспективи розвитку Козацької держави.

Видання адресується науковцям, викладачам, студентам історичних факультетів, усім, хто цікавиться історією України.

ВСТУПНЕ СЛОВО

ЧИ МОЖЕ РУІНА МАТИ СВОЇХ ГЕРОЇВ?

Здавна так повелося, що історія — це переважно оповіді про героїв у героїчну добу. Здавна — власне, ще з часів, коли історія як така щойно стає цивілізаційним надбанням людства. Завдяки таланту Гомера (у котрого, як видається, є всі підстави, аби разом із Геродотом претендувати на лаври батьків сучасної історичної науки) ми не лише знаємо, хто такі Ахілл, Гектор, Одиссей та інші найперше відомі людству історичні герої, а й саме через них переважно й переймаємося цікавістю до самої історії. Головні персонажі «Іліади» й «Одіссеї» стають історично першими героями світової історіографії, але не останніми. Власне, завше важливі історичні події легше належним чином представити й оцінити, персоніфікувавши їх з непересічними і героїчними постатями.

Головна ж дійова особа нашої розповіді — гетьман Лівобережної України в 1663–1668 роках Іван Брюховецький не входить до когорти тих українських вождів, яких звично величають символами нескореності українського духу, твердості у відстоюванні прав і вольностей перед наступом чужоземних правителів. Скоріше навпаки. В аннали української історії він увійшов не лише як типовий представник тієї історичної доби, що дістала від істориків вельми промовисту назву — «Руїна». Тієї доби української історії, коли, за влучним висловом козацького літописця початку XVIII століття Самійла Величка, «задля срібла й злата, не тільки кожен дав би виколоти собі око, а й брата і отця свого не пощадив би»¹. Брюховецький, за великим рахунком, є якраз чи не найбільш яскравим уособленням тих сумних часів. Упіймавши гетьманську булаву в значною мірою самим же ним скаламученій воді соціального і політичного протиборства початку 1660-х років, коли старі козацькі вожді вже або відійшли в кращі світи, або скомпрометували

¹ [Величко С.] Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Т. 2. Київ, 1850. С. 160.

себе в очах товариства своїм владолюбством і ненаситністю, наш герой виявив справжні чудеса політичної вигадливості, щедро розсипаючись демагогічними обіцянками перед потенційними своїми прибічниками і покровителями в Україні та поза її межами. Він уміло провокував виступ одних своїх супротивників проти інших, невимушено збурюючи найбільш ниці інстинкти натовпу, нацьковуючи юрби знедолених із так званого соціального низу проти козацьких старшин і заможного «кармазинового» козацтва, котрі чи то своєю доблестю і незламною волею, чи то через сприятливий збіг обставин потрапили на вершину соціальної піраміди молодого козацької держави.

Але чи так багато історія знає прикладів кришталево чесною боротьби за владу? У багатьох випадках — мета виправдовує засоби. Отож для сучасників і нащадків нерідко важливішим є те, як розпорядився той чи інший правитель своєю владою, аніж те, як він її здобув. Перечитуючи рядки полум'яних звернень Івана Брюховецького до українського народу, що населяв як правий, так і лівий берег Дніпра, а також більш віддалену Слобожанщину, з палкими закликами до «братії нашої милої», щоб відтепер усі разом «доброє діло творили, з нами одно розуміли», разом були в «щасливій з нами думці і братолюбному союзі», захищали «Украйну, отчизну милу, і всіх християн в слобідських краях мешкаючи», починаєш справді вірити, що влада для нашого героя була чимось більшим, аніж лише засобом збагатитися чи піднятися над рештою козацького загалу.

Утім ніщо не минає безкарно. Заполучивши до своїх рук гетьманську булаву внаслідок інтриг і підступів, Іван Брюховецький став заручником певною мірою створеної ним же самої ситуації. Чи намагався гетьман вирватись із цього фатального кола? Чи вдавалось йому це робити принаймні певний час? І якщо ні — то хто ставав на заваді такому вмілому майстру політичної інтриги й соціальної демагогії, яким був Брюховецький? І чи були, власне, в гетьмана хоч би теоретичні шанси на успіх у всій тій грі, яку він так необачно розпочав? Або ж продовжив гру, вже розпочату раніше іншими шукачами слави козацької...

Ось відповіді на ці питання й спробуємо відшукати, гортаючи сторінки поживклих і зітлілих з плином часу документів. Вчитуючись у написане в них, заразом намагаюся здогадатися, що ж до

них не потрапило — коли випадково, коли цілком закономірно як свідчення комусь зовсім небажане. А заодно спробуємо й самі собі відповісти на питання, винесене в назву цього вступного слова: чи може «Руїна» мати своїх героїв? Чи, можливо, «герой Руїни» — це такий собі класичний історіографічний оксюморон?

Згадавши про самого (не)героя, вочевидь, варто накоротко зупинитись і на означенні тієї доби, на тлі якої він спочатку так стрімко звеличився, а потому — ганебно впав. Отож відразу зауважимо, що дефініція цієї доби вже ставала предметом жвавих наукових дискусій². За моїм переконанням, історичний термін, а радше історико-літературне кліше «Руїна» — не надто точно передає зміст епохи, що в академічних виданнях позначається поняттям «Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років»³. До того ж в автентичних історичних джерелах, що належать безпосередньо до часів тієї суспільної деструкції, жодного випадку застосування цього терміна до тих подій дослідниками так і не виявлено. Натомість в історичних текстах, що продукувалися в канцеляріях Гетьманату в першій половині XVIII століття, слово «руїна» зустрічалося переважно в поєднанні з означенням «шведська» — «в мимошедшую шведскую руину именованіе его порабовано»⁴. І, зрозуміло, стосується вже фактів

² Полеміку з приводу вживання терміна «Руїна» в науковій літературі див.: Горобець В. Немає пророка у своїй Вітчизні. А в чужій? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці): Тетяна Яковлева. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ, 1998 // Український гуманітарний огляд. Вип. 2. Київ, 1999; Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (Спроба започаткування наукової дискусії щодо історичного терміна) // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 4. Київ, 2004. С. 473–480; Яковлева Т. Украина в XVII в.: руина, революция? // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип. 5. Київ, 2005. С. 667–674; Чухліб Т. «Руїна» як історичний та історіографічний термін: проблема різночитання // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 116. Київ, 2013. С. 55–59.

³ Про інші варіанти історіографічного означення доби див.: Горобець В. М. Громадянські війни в Україні другої половини 1650 — першої половини 1660-х років // Енциклопедія історії України. Т. 2. Київ, 2004. С. 216–218.

⁴ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. Т. 4. Київ, 1931. С. 4.

російсько-шведського збройного протистояння на українських теренах в умовах Великої північної війни 1700–1721 років.

Утім у випадку представлення буремного життя Івана Брюховецького цей історіографічний продукт, навіть суто кабінетного походження, вочевидь, є найбільш прийнятним для того, щоби більш-менш адекватно позначити те надзвичайно промовисте тло, на якому так карколомно розгорталися сцени неймовірного життєпису нашого специфічного героя.

Насамкінець хотілося б зауважити, що в разі якщо нагальність потреби у встановленні пам'ятників гетьману Івану Брюховецькому в Україні викликає зрозумілий і цілком природній скепсис, то важливість аналізу його стрімкого злету на вершину політичного Олімпу Гетьманату, його суперечливу зовнішню і внутрішню політики, його, врешті, чи то справжнє, чи то удаване політичне прозріння — для сучасного українського суспільства, як на мене, жодних питань викликати не має. Адже історія повинна пробуджувати не лише гордість за славне минуле своєї країни, а й бажання наслідувати величні звершення героїв. Не менш важливим є й завдання іншого спрямування — змусити задуматися над допущеними колись помилками. Не для того, аби повтішатися з цього, а, сподіватимемося, зробити правильні висновки і не повторити їх у майбутньому.

Віктор Горобець

Київ — Бичева, липень 2018 року

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО.

Чи може Руїна мати своїх героїв? 5

Глава 1. ЖИТТЯ «В ДОБРОМ ЗАХОВАНЮ І В ЛАСЦІ» ГЕТЬМАНІВ

І ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО 9

«Мартинець Хмельницького».

Служба при гетьманському дворі 11

Службовий злет Брюховецького на Січі 18

Глава 2. ЗВИВИСТИЙ ШЛЯХ

ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ 23

Нові перспективи в умовах «війни берегів» 25

Перші кроки Брюховецького до гетьманства
лівобережного 52

Курс Москви на територіальне розчленування
Гетьманату 68

У фаворі в царя 76

Глава 3. «ЧОРНА» РАДА 1663-го 81

Ніжин напередодні ради 83

Гетьманські вибори 17 червня 1663 року.

Конфлікт та його інтерпретації 86

Зведення на гетьманство 18 червня 1663 року 95

<i>Глава 4.</i>	ЖИТТЯ У ВЛАДІ: ЛАВРИ ТА ТЕРНИ	101
	Царські сороки соболів «за верную службу и радения»	103
	Соціальна революція літа 1663-го?	105
	Судний день у Борзні	112
	Життя після ради	117
	Кременчуцька кампанія	121
	Неочікувані ракурси «дружби» гетьмана з місцеблюстителем	125
	Тривоги в переддень війни з Річчю Посполитою	132
	Батуринський іспит гетьмана	147
 <i>Глава 5.</i>	 У ГОНИТВІ ЗА ПРИМАРНОЮ СЛАВОЮ РАТНОЮ. ДИВНА ВІЙНА І КОНФЛІКТНИЙ МИР 1663–1664 РОКІВ	 159
	Остання виправа Яна II Казимира на Лівобережжя	161
	Дива зимової кампанії на Лівобережжі	164
	Заради чого: лицарської слави, возз'єднання чи дипломатичних підступів?	176
	Українська карта в дипломатичному пасьянсі Москви та Варшави: партія 1664 року	193
	Війна затихає, а конфлікти Брюховецького з оточенням загострюються	202
 <i>Глава 6.</i>	 ОДРУЖЕННЯ НА МОСКВІ. ЗДОБУТКИ ТА ВТРАТИ ГЕТЬМАНСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА 1665 РОКУ	 213
	Мотиви явні та приховані гетьманового візиту до Москви	215
	Гетьманське посольство: люди та ранги	218
	Дипломатичні церемонії на шляху до Москви	222
	Дипломатичні церемонії при царському дворі	233
	Бенкетна частина гетьманського візиту	239

Хто ініціював інкорпораційний проект 1665-го?	246
Московський договір 1665-го в начерку: пропозиції та контрпропозиції сторін	256
Бенкетні настрої в переддень найтяжчих випробувань	259
Приватний бік державного візиту	263
Контroversії переговорів 20 вересня 1665 року	265
Ухвалення «Новопоставленных» статей	270
Боярство, дворянство, дорогоцінні шати й інші щедроти з царського плеча	281
Гетьманат без гетьмана	285
Загадка одруження Брюховецького на Москві	307
Аудієнція в царя 18 листопада — прощальна?	311
Посольські справи після завершення посольства	320
Перші втрати перших українських дворян	327

<i>Глава 7.</i> ТРИВОЖНИЙ 1666-й І НЕ МЕНШ СКЛАДНИЙ 1667-й РОКИ	335
Клопітне боярське життя Івана Мартиновича на батьківщині	337
Комети, заздрість старшини, нелюбов товариства й інші прикrostі гетьмана	344
Брюховецький в шатах збирача земель козацьких	347
Переяславське повстання літа 1666-го	351
Життя гетьмана в шлюбi, хворобах, фобіях і мракобіссі	357
«Андрусовський торг» між Москвою та Варшавою за Україну	362
Лівобережний Гетьманат після «торгу» в Андрусово	366
Казус Дорошенка у стосунках Брюховецького з Москвою	376

<i>Глава 8. ПРОЗРІННЯ 1668-го</i>	381
Рубікон у Гадячі	383
Життя за Рубіконом	389
Війна з Москвою — гуманна та не дуже	394
Дивне (не)приятелювання з Дорошенком	404
Остання рада гетьмана Брюховецького	409
 ЕПІЛОГ	 415
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	422

Г л а в а 3
«ЧОРНА» РАДА

1663-го

«На раду “и сам [наказний гетьман],
и усі козаки, при нему будучіє, яко люди
достатніє, на конях добрих, шатно
и при орютю, як до войны, [прибули] тоей
интенції будучи, же етели би не ведуги мисли
оних рада становитися бы міла,
то мети собою битву міти”».

Самовидець, козацький літописець

НІЖИН НАПЕРЕДОДНІ РАДИ

До Ніжина царський представник прибув загодя, так що прибулих згодом козаків він мав змогу зустрічати чи не на правах господаря. Непогано обізнаний з перипетіями тих подій, підполковник Патрик Гордон стверджував, що Іван Брюховецький волів, щоб Генеральна рада відбулася в Гадячі або десь поблизу нього, але присутність царських ратників у Ніжині також заспокоювала висуванця Запорозької Січі на гетьманство в городовій Україні¹.

Зайвий раз переконати окольничого Д. С. Велико-Гагіна в правильності обраного Москвою кандидата на гетьманство мала б й інформация, зібрана вже в Ніжині. Так, буквально за декілька днів до виборів, 13 червня, царському окольничому довелося реагувати на чолобитну ніжинського протопопа Симеона Адамовича, який нібито постраждав від розорень Якіма Сомка, котрий нібито за радою з ніжинським полковником Василем Золотаренком і через те, що протопіп Золотаренка «от соборныя церкви отказал», прослав до Ніжина своїх козаків, котрі «двор его протопопов разорили и животы все пограбили»². За понесені втрати Адамович отримав від Велико-Гагіна компенсацію — десять рублів «жалованья». Репутація ж наказного гетьмана Я. Сомка та його теперішнього союзника — В. Золотаренка в очах російської влади під впливом таких новин зазнала чергової, вже, вочевидь, остаточної втрати.

Козаки до Ніжина, як стверджував Патрик Гордон, прибули точно в призначений час. При тому наказний гетьман Яким Сомко,

¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 130.

² Акты ЮЗР. Т. 5. С. 178.

Генерал Патрик Гордон.

*Гравюра невідомого художника
початку XVIII ст.*

під безпосередньою командою котрого перебував і Переяславський полк (згідно із зауваженням шотландця на царській службі, «это первый и главный полк на севере Днепра»), розташував свої сили поблизу Київських воріт Ніжина. До Сомка долучився і місцевий полковник Василь Золотаренко, з котрим він, як пам'ятаємо, порозумівся вже напередодні самої ради. Причому, Золотаренко проігнорував заборону царського окольничого Велико-Гагіна і, виходячи з міста в поле, прихопив із собою й міську артилерію. Аби не спровокувати сутичку, за словами Гордона, та побоюючись бути звинуваченим у симпатіях до Брюховецького,

царський окольничий поспішив передати Ніжинській залозі наказ безперешкодно випустити Золотаренка разом з артилерією з міста³.

«Более хитроумный Брюховецкий» (як його характеризує Гордон), знаючи про підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, свій табір розташував на протилежному боці Ніжина. Сомко, повідомлений про такий маневр свого суперника, пригрозив залишити ніжинські околиці та повернути до Переяслава, якщо царський окольничий розпорядиться скликати Генеральну раду в таборі Брюховецького, тобто на Московській, а не на Київській стороні. Але Велико-Гагін, «благодарный к Брюховецкому, не согласился и поставил императорский шатер на другой стороне». Сомку та Золотаренку нічого не залишалось, як за наказом царського окольничого вранці 16 червня передислокувати своїх прибічників на той бік Ніжина, де став табором Брюховецький. Єдине, що вони не виконали, так це не розбили свій табір по ліву руку від Московського тракту, а стали праворуч від нього. Прибулі з Москви солдати вишикувалися праворуч від шатра,

³ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 130.

а стрільці — ліворуч, частина царських ратників прикривала доступ до нього з інших боків⁴.

У Гордона немає про це згадки, але з інформації з пізніших джерел відомо, що прислане з Москви шатро було чорного кольору. З одного боку, це, мабуть, зайвий раз мало акцентувати увагу на зовнішній атрибутиці події — рада ж скликалася «чернецька», «чорна», а з іншого — символічне забарвлення в чорний колір викликало й тривожні передчуття біди, трауру. Принаймні наступник Велико-Гагіна у представленні царських інтересів в Україні дяк Дементій Башмаков, котрому перейшов у спадок цей самий намет, прямуючи до Гетьманату вже на початку осені 1663 року, наказав перефарбувати посольське шатро, надавши йому менш трагічних відтінків⁵.

Але повернімося до виборів. Доля булави лівобережного гетьмана могла вирішитися вже по полудню 16 червня. Саме тоді до шатра прибув Велико-Гагін, до котрого невдовзі долучився і кошовий гетьман. Між ними відбулася конфіденційна розмова, і Патрик Гордон був переконаний, що за її результатами Брюховецький забезпечив собі повну підтримку царського представника. Утім форсувати події конфіденти не стали — «но сегодня ничего не удалось сделать, ибо (как полагали) Брюховецкому нужно было время для сговора с партией Сомка»⁶.

Після розмови з кошовим гетьманом царський окольничий повернувся до Ніжина, вочевидь, даючи змогу фаворитові виборчих перегонів схилити побільше опонентів на свій бік. Проте спокійно дочекатися наступного дня йому не випало. За деякий час до нього прибув посланець від Брюховецького зі звісткою, що Сомко захопив у полон декількох з його людей, а також відправив триста вершників навперейми запорозькому полковнику Матвію Гвинтовці, а відтак Брюховецькому нічого більше не залишалось, як відправити на допомогу полковнику Гвинтовці запорозький полк Парфена Нужного.

Приготування до виборів за таких умов набували доволі тривожного звучання і загрожували зривом місії царського

⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 130.

⁵ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 180.

⁶ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 130.

окольного. Отож князь відправив до Сомка майора царського війська з вимогою припинити ворожнечу. У відповідь наказний лівобережний гетьман запевнив, що нічого такого, як про це розповідав кошовий гетьман, насправді й не відбулося. Натомість ніжинський полковник Золотаренко пояснив, що він справді вирядив своїх людей, але зі шляхетною метою — щоби ті відбили захопленого Гвинтовкою в полон свого брата⁷.

Чим завершилася ця типова для тогочасної практики ведення бойових кампаній прелюдія гарцівників, за відсутності відповідної інформації в джерелах, невідомо. Вочевидь, конфлікт певною мірою вдалося притлумити і справжні бої за гетьманську булаву, причому, не лише політичні, розгорнулись уже зранку наступного дня.

ГЕТЬМАНСЬКІ ВИБОРИ 17 ЧЕРВНЯ 1663 РОКУ. КОНФЛІКТ ТА ЙОГО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Якщо вірити офіційній реляції князя Велико-Гагіна про обрання гетьмана, Генеральна військова рада, скликана за дозволом царя Олексія Михайловича на 17 червня 1663 року, пройшла чинно, без ексцесів, відповідно до царського указу. Зокрема, в документі зазначалося, що 17 червня за указом великого государя окольнічий і намісник галицький князь Д. С. Велико-Гагін «с товарищи учинили черневую енералную раду у Нежина под городом; а на раде были Мефодій, епископ Мстиславскій и Оршанскій и блюститель митрополии Киевской, и наказной и кошевой гетманы Яким Самко, Иван Брюховецкій, и полковники, и сотники, вся старшина и все войско Запорожское и мещане. И на той раде великого государя верующая грамота им чтена; и они гетманы и все войско Запорожское и чернь, выслушав великого государя грамоты, на его государевы милости били челом и учинили обрание»⁸.

⁷ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 130.

⁸ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 173.

*Козацький
табір*

Обраний 18 червня в «совершенные гетманы» усім Військом Запорозьким, як старшиною, так і черню, вільними голосами Іван Брюховецький у соборному храмі Ніжина після урочистого богослужіння «великому государю великому князю Алексею Михайловичю, все Великія и Малыя и Білая Росіи самодержцу, и его государским дітем, благородным государевим царевичем и их государским наследником, по святой непорочной евангелской заповіді Господни пред святым Еванглієм віру учинил при єпископи Мефодіи Мстиславском и Оршанском и блюстители митрополіи Кіевской, по чиновной книге и по записи»⁹.

Насправді ж гетьманське обрання 1663 року разюче різнилося з тією ідилічною картиною, яку намалював у своєму посольському звіті царський окольничий. Вибори гетьмана, проведені на Генеральній раді під Ніжином, не лише відзначалися неабиякою напругою, а й були відмічені численними ексцесами та протистояннями, в тому числі й силовими протиборствами — із застосуванням зброї та людськими жертвами. Так, із розповіді Патрика Гордона дізнаємося, що близько десятої години ранку 17 червня царський окольничий прибув з Ніжина до намету в околицях міста, поблизу якого і мала відбутися Генеральна рада. За наказом Велико-Гагіна, навколо намету було розставлено царські війська. Відразу ж потому на поле почали прибувати учасники ради. Першим прибув зі своїми прибічниками Я. Сомко, за ним підтягнувся й І. Брюховецький з людьми.

⁹ Акты ЮЗР. Т. 5. С. 173–174.

Як прибічники Сомка, так і козаки й простолюд Брюховецького на виборну раду прибули як на війну — з прапорами та зброєю. Уже дорогою до місця проведення виборів, як стверджував Гордон, «многие ветреные козаки покинули Сомко и примкнули к Брюховецкому»¹⁰.

У розповіді Самовидця акценти розставлені дещо інакше, аніж у Гордона. Зокрема, автор широковідомого літопису стверджував, що на раду, призначену на 17 червня, «зараз уступивши в пост Петров», постановили (авторство цієї «постанови» Самовидцем не уточняється) прибути «пішо, без всякого оружжа». За Ніжином було встановлено «намет великий», присланий з Москви государем, і навкруги від нього було розтавлено «військо московское... з оружжем задля уникання своеволі». Утім, як зауважує далі літописець, «тое мало що помогло», й, як тільки було «вдарено в бубни на раду», Брюховецький, «ведлуг постанови», своє військо привів на місце виборної ради пішим порядком, а ось Сомко «не зозволився» зважити на наказ розпорядчика елекційного зібрання і він сам, і всі козаки «при нему будучіе» прибули на вибори «яко люди достатніе, на конях добрих, шатно и при орюжо, як до войны». Мотиви такої поведінки прибічників лівобережного гетьмана літописець вбачав у їхніх намірах силою добиватись обрання саме їхнього кандидата на гетьманство: «ежели би не ведлуг мисли оных рада становитися бы міла, то межи собою битву міти». Акцентуючи увагу читача на такій позірній агресивності сомківців, Самовидець ілюстрував її й тим, що «при таборі Сомковом и гармат было немало»¹¹.

Побачивши перед собою таку значну масу озброєного людю, який до того ж очолювали вороже налаштовані один до одного лідери, царський представник на раді, як оповідав Гордон, зажадав, щоб козаки залишили зброю та прийшли на зібрання безоружні. Але прибічники як Брюховецького, так і Сомка на наказ Велико-Гайна не зважали. І лише після прибуття в намет до окольничого єпископа Мефодія та спільного їхнього звернення до старшини, з апеляцією до відповідного указу Олексія Михайловича, як було записано в щоденнику Гордона, «окольничий... велел, чтобы

¹⁰ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

¹¹ Літопис Самовидця. С. 90.

Сомко и Брюховецкий с офицерами и лучшими казаками оставили оружие и коней и шли к шатру. Так они и сделали, только Сомко имел при себе саблю и сайдак»¹². Тобто, попри участь у раді такої значної кількості народу, безпосередніми учасниками виборів мали бути все ж козацькі старшини та «лучшие казаки», тобто рада мала відбутися за канонами, утвердженими на Січі, коли посеред загальновійськової ради збиралася група старшин і «стариків», яка й ухвалювала принципове рішення, яке потому виносилося на ознайомлення широкого козацького загалу¹³.

Забравшись на лавку разом з єпископом Мефодієм, «стольником» (тобто Кирилом Хлоповим), а також з якимось неозначеним персонально Гордоном «канцлером», Велико-Гагін почав читати царську грамоту щодо дозволу на проведення гетьманських виборів на Лівобережжі та порядок її проведення. Зазвичай, згідно з традиціями Московської держави, монарші грамоти були багатослівними, а викладенню суті питання передувала розлога його передісторія, у випадку зі справами, які торкались України, історичний екскурс починався з тих часів, коли «Малоросія» перебувала під владою польського короля. Розбурхана виборчими клопатами козацька стихія не стала чекати на закінчення читання царським окольничим грамоти Олексія Михайловича, а, заглушивши його своїми вигуками, розпочала процедуру виборів¹⁴.

У відправленій окольничим Велико-Гагіним до Москви відразу ж після завершення виборів реляції про перебіг Ніжинської ради цей епізод гетьманського обрання подано дещо в іншій інтерпретації. Зокрема, представник государя стверджував, що вигуки козаків перервали не читання ним царської грамоти, а вже вибухнули на етапі виголошення окольничим промови: «И наказному и кошевому гетманом и полковником и сотникам, и отаманом, и есаулом, і казаком, и всей черни твою великого государя вірующую грамоту на раде вычли. А выслушав твою великого государя грамоту наказной и кошевой гетманы, и полковники, и сотники, и атаманы и есаулы, и казаки, и чернь на твоём великого государя

¹² Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

¹³ Див.: Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ, 2009.

¹⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

жалованье, на милостивом слове челом ударили. Да мы ж холопи твои на раде твой великого государя указ наказному и кошевому гетманом, и полковником, и сотникам, и отаманом, и есаулом, і козаком, и черни против наказу учили говорить речь. И не выслушав твоего великого государя указу с Ївановой стороны Брюховецкаго... обирали в гетманы ево Івана и по своему казацкому обычаю вверх шапки метали. А с Якимовой стороны Самка... в гетманы обирали»¹⁵.

Самовидець же стверджував, що тільки-но Велико-Гегін вийшов зі свого намету та почав читати «грамоту и указ его царського величества, не дано того скончити, ані слухаючи письма царського величества, зараз крик стался з обох сторон о гетманство...»¹⁶. Але, як зауважив свого часу ще Микола Петровський, аналізуючи достовірність інформації «Літопису Самовидця», «встановити дійсний стан річей тут тяжко»¹⁷.

За Гордоном, частина козаків вигукувала «Сомко», інша — «Брюховецький». Вигуки, згідно з усталеними ще на Запорозжі традиціями, підкріплювалися підкиданням угору шапок. У якийсь момент прибічники наказного гетьмана доставили в центр виборчого кола бунчук і прапор Якіма Сомка, покрили ним свого висуванця та підняли на лаву, проголошуючи тим самим обраним гетьманом. Під час цих дій царського окольничого та його супровід було витіснено від лави, і вони заледве зуміли пробратися до свого намету¹⁸. Але на цьому «вибори» не припинилися. Прибічники Брюховецького зуміли швидко доправити до центру виборчого поля зброю та силою скинути Сомка і його прибічників з лави, поламати бунчук наказного гетьмана та вбити козака, котрий тримав той бунчук у своїх руках (як з'ясувалось уже згодом, ним виявився зять Якіма Сомка)¹⁹.

Окольничий Велико-Гегін, описуючи силову фазу гетьманських виборів 17 червня, провину за використання зброї покладав на прибічників наказного гетьмана, стверджуючи, що «на том,

¹⁵ Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 416.

¹⁶ Літопис Самовидця. С. 90.

¹⁷ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть (Досліди над Літописом Самовидця). Харків, 1930. С. 267, примітка 11.

¹⁸ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

¹⁹ Там само.

государ, гетманском обиранье полку Якима ж Самка конные люди с его Якимовым бунчуком и с литавры и со многими знамены в пешие люди, в раду скочили, а пихота его ж Самкова с ружьем прибежала. І в раде люди замешались. А нас холопей твои/іх с места збили. И с обе стороны меж себя бой учинили, и многих людей казаков переранили; а иных и до смерти побили; и раду разорвали и разошлись в свои обозы»²⁰.

Патрик Гордон, переповідаючи про збройну сутичку 17 червня, додавав, що в той момент, коли пристрасті розгорілися до крайніх меж, коли козаки запросто могли б знести і царський намет, в якому заховався Велико-Гагін, царські ратники за наказом полковника Штрасбурга закидали натовп «виборців» ручними гранатами і ті, як зауважив Гордон, «расчистили пространство». На полі залишилися лежати тіла загиблих і ранених у цій сутичці, а наказний гетьман Сомко тим часом зі своїми прибічними верхи втік до свого табору. Булава наказного гетьмана та литаври Сомка стали трофеєм для прибічників Брюховецького²¹.

Згідно з повідомленням Самовидця, перервавши галасом читання Велико-Гагіним царської грамоти й указу, одна частина козаків почала вигукувати «Бруховецького гетманом, а другіє кричат «Сомка гетманом» и на столец обох сажают. А далі і межи собою узяли битися и бунчук Сомков зламали...»²². Сам наказний гетьман заледве врятувався втечею з виборного поля, причому Сомко «видрался през намет царский» і, «допавши» до коня, разом з іншою старшиною втік до свого табору, залишивши на полі тіла декількох загиблих у тій сутичці своїх прибічників. І як тільки сомківці побігли з елекції, прибічники Брюховецького «всадили» свого ставленика на «столец» і проголосили його гетьманом, «давши оному булаву и бунчук». До того ж, за версію Самовидця, саме прибічники Брюховецького, а не Сомка (як твердив Гордон), «зопхнули» царського представника з лави чи «стольца»²³.

Не зрозуміло, яким чином, але застосування сили царськими ратниками для втихомирення бунтівної стихії пройшло повз увагу

²⁰ Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 168

²¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

²² Літопис Самовидця. С. 90.

²³ Там само.

Самовидця. Натомість, як бачимо, він зафіксував акт проголошення Брюховецького гетьманом і вручення йому прихильним товариством гетьманських клейнодів. Зважаючи на пасивну роль царського окольничого в цій фазі гетьманського обрання, цими клейнодами могли бути лише ті регалії гетьманської влади, які дісталися виборцям кошового гетьмана у сутичці із Сомком.

Далі Самовидець стверджував, що за певний час («нескоро») зчинений учасниками ради галас «ускромился». Але Велико-Гагін обрання Брюховецького гетьманом «не підтвержал», оскільки «и до себе прийти не могл за великим шумом межи народом». Отож Брюховецький з врученими йому знаками гетьманського достоїнства від'їхав до свого табору. А Сомко — «юже не маючи бунчука ані булави, бо тое запорожци видрали оному» — до свого²⁴. Відразу по цьому військо Сомка почало масово відступатися від нього, а він за таких умов пригрозив Велико-Гагіну не лише не визнавати обрання Брюховецького на гетьманство, а й відвести свої полки до Переяслава і «знову до его царського величества слати, же гвалтом гетьманство дано Бруховецкому, котрого військо не приймаєт»²⁵. Реагуючи на погрози Сомка та «обавляючися, жеби с того не вросло що злого», Велико-Гагін розпорядився «знову на третій день тую раду» скликати, а до того моменту, поки «чернь войско... гетмана настановляти, кого улюблят», будуть, аби Брюховецький «знаки войсковіе положил»²⁶.

Прискіпливо досліджуючи текст літопису та порівнюючи його з відомими з інших джерел історичними реаліями, Микола Петровський розцінив повідомлення про призначення ради царським окольничим на «третій день» як ще одну з фактологічних помилок Самовидця, адже щодо відтермінування ради на 19 червня в жодних джерелах не згадується²⁷. Але, можливо, Самовидець рахував саме 18 червня третім днем гетьманських виборів, адже до Ніжина козаки зібралися вже на 16 червня. На другий день Петрівки, що розпочалась у 1663 році 15 числа?

²⁴ Літопис Самовидця. С. 90.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само. С. 90–91.

²⁷ Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... С. 270.

Значно контroversійнішим є інше твердження Самовидця: нібито, з постановою окольничого про перенесення виборів на наступний день «барзо Брюховецькій сперечался, яже видяче, же князь почал на Сомкову руку схилятися»²⁸. Зі слів Самовидця, на кінець 17 червня навіть з'явилася певна інтрига в питанні щодо майбутнього володаря гетьманської булави. Так, начебто, старшина порадила Сомкові, аби не суперечити волі царя («жеби не будучи спротивним задля ненарушення ласки его царського величества»), від задуму щодо проведення гетьманського обрання не відмовлятись, але лишень перенести місце проведення виборів подалі від намету Велико-Гагіна, «где військо стояло московское», та зібратися всім «межи своїми войсками». Причому, літописець твердив, що на такий варіант начебто і сам Брюховецький «позволився»²⁹.

Важко припустити, що царський окольничий, подолавши не близький шлях з Москви до Ніжина та доставши царський наказ провести «чернецьку» раду за розробленим у Кремлі сценарієм, погодився б на усунення себе від активної участі в процесі гетьманського обрання. Власне, як і Брюховецький на те, щоб розіграти булаву із Сомком без прикриття царської влади, над забезпеченням прихильності якої до своєї персони він так довго і тяжко працював. Утім Самовидець обрав саме такий варіант розвитку сюжету своєї оповіді, а винуватцями в руйнації планів наказного гетьмана та його мудрого оточення обрав «несталость наших людей», яка й завадила те задумане реалізувати: бо козаки «сторони Сомковой» відступились від своїх старшин і, «похапавши корогви каждая сотня», прибули до табору Брюховецького й «поклонилися» йому, тобто визнали владу останнього. Навіть більше — напали на вози своїх заможних старшин і нещадно їх грабували («жаковали»)³⁰.

Тоді як у розповіді Патрика Гордона стверджується, що після того кривавого інциденту, що спалахнув під час ради, коли Сомко був змушений повернутися ні з чим до свого табору, кошовий гетьман вступив до намету царського окольничого, де

²⁸ Літопис Самовидця. С. 91.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

за присутності єпископа Мефодія почали радитися, як бути далі. Отож жодного напруження між Брюховецьким і Велико-Гагіним у російському таборі не помітили. До того ж, під час цих нарад Сомко прислав до Велико-Гагіна посланця з вимогою видати тіла вбитого бунчужного та інших загиблих у цій бійці людей. Крім того, наказний гетьман вимагав судити тих, хто вчинив цю бійню, яка завершилася пораненням і вбивством його людей. Однак окольничий задовольнив лише прохання Сомка щодо видачі тіл загиблих, але категорично відмовив наказному гетьману в його вимозі судити винуватців трагедії, заявивши, що її спричинили якраз люди Сомка, котрі прибігли зі зброєю проголошувати його гетьманом³¹.

Останнє твердження, як можна зробити висновок із записів Патрика Гордона, було неправдивим, оскільки зброю першими застосували саме прибічники Брюховецького, намагаючись не допустити проголошення гетьманом його суперника. Утім у тих подіях Брюховецький для Велико-Гагіна однозначно виступав у ролі союзника, якого потрібно будь-що привести до влади, а не судити. Отож запит Сомка цілком прогнозовано проігнорували. А в офіційному повідомленні, надісланому царським окольничим до Москви, як пам'ятаємо, він повторив свої обвинувачення на адресу наказного гетьмана Лівобережжя, вказавши, що саме «полку Якимаж Самка конные люди с ево, Якимовым, бунчуком и с литавры и со многими знамены пеши люди в раду скочили, а пихота ево ж, Самка, с ружьем прибежала»³².

Патрик Гордон стверджував, що після цього царський представник передав через свого посланця, щоб Сомко та його старшини «пришли к шатру миром». Наказний гетьман відмовився це зробити, пояснивши свій вчинок боязню бути вбитими, як його бунчужний перед тим. Робити було нічого. Раду відновлювати 17 червня не стали, кошового гетьмана до його табору доправив приставлений для охорони Велико-Гагіним загін вершників, а сам окольничий разом з єпископом Мефодієм від'їхали до Ніжинського замку³³.

³¹ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

³² Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 168.

³³ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

ЗВЕДЕННЯ НА ГЕТЬМАНСТВО 18 ЧЕРВНЯ 1663 РОКУ

Вранці наступного дня окольничий Велико-Гагін продовжив ту справу, заради якої він здолав неблизький шлях з Москви до Ніжина. Прибувши до намету, біля якого відбувалася рада днем раніше, він послав своїх офіцерів до Сомка і Брюховецького, щоб ті разом з полковниками й іншими «начальними людьми» без зброї прибули до нього, а решта товариства, також без зброї, збиралася в полі³⁴. Ті погодились, і так, власне, й почався другий день Ніжинської ради 1663 року.

Але за ніч, що минула, в диспозиції сторін відбулися серйозні зрушення. Агітація прибічників Брюховецького, особливо потому як йому вдалося здобути тактичну перемогу напередодні та засвідчити, хоч і опосередковано, підтримку своєї кандидатури з боку царської влади, призвела до того, що лави прибічників Сомка почали стрімко рідішати. Передчуваючи недобре, ще вранці 18 червня ніжинський полковник Василь Золотаренко (наразі прибічник Сомка) з дозволу царського окольничого перевіз свою матір, дружину та дітей до Ніжинського замку, під захист царського воєводи Михайла Михайловича Дмитрієва. Яким Сомко ж ще дорогою до намету царського представника, побачивши, як його козаки масово долучаються до прибічників опонента, було кинувся рятуватися втечею з елекційного поля, але, за свідченням Гордона, мало не втрапив до рук перебіжчиків і разом з вірною собі старшиною був змушений шукати порятунку в російському таборі. Звідти, знову ж таки — зі слів Гордона, Сомко, побачивши наскільки поріділи лави його прибічників і побоюючись насильства з боку зміцнілих його опонентів, котрі можуть витребувати його самого та його тепер уже нечисельних прибічників на розправу, начебто, сам попрохав окольничого, щоб той «под сильной охраной конницы и пехоты» доправив їх у Ніжинський замок. Компанію Сомку склали близько 150 старшин і військових слуг³⁵.

³⁴ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 131.

³⁵ Там само. С. 132.

У Самовидця чіткої темпоральної демаркації подій 17–18 червня не простежується. Отож він якось невизначено говорить про те, що тільки-но козаки з прихильних напередодні ради до Сомка полків почали переходити на бік його опонента, а потому й грабувати майно своєї старшини, наказний гетьман, «с полковниками своїми и инною старшиною, впавши на коні, прибігли до намету царського князя, сподіваючися помочи и оборони своєму здоровю, которих зараз князь зо всім отослал в замок ніжинський»³⁶. Але, як бачимо, він не ставить під сумнів добровільність здачі старшини себе на милість царської влади.

Так само й окольничий Велико-Гагін у своїй реляції, відправленій до Москви відразу ж після завершення виборів, також наголошував на тому, що з огляду на силову сутичку 17 червня, наступного дня наказний гетьман Сомко, разом з полковниками — ніжинським Василем Золотаренком, чернігівським Оникієм Силичем, переяславським Афанасієм Щуровським, прилуцьким Дмитром Чернявським і київським Семеном Третьяком — добровільно прибув до нього в табір і попросив їх оборонити і «черни убить не дать»³⁷.

Натомість анонімний автор «Краткого описания Малороссии», описуючи оцю суперечливу колізію гетьманських виборів 1663 року — взяття під варту Сомка та його прибічників, загалом підтверджував слова Гордона з розповіді про «чорну» раду, але робив принципово інші акценти в поясненні мотивів цього вчинку. Згідно з цим описом, після кривавої бійни на раді 17 червня наказний гетьман висловив царському окольничому своє роздратування ситуацією та навіть пригрозив поскаржитися з цього приводу самому государеві. Ось на тлі таких заяв наказного гетьмана Велико-Гагін — «оскорбившись» — і наказав Сомку, Золотаренку «с товарищи их явитись», а коли ті «как скоро пришли, тот час коне и оружье и одежду от оних поотбирано, а самих с людьми их за караул взято»³⁸. Тобто добровільно здаватися до рук царського окольничого Сомко та його прибічники не збиралися.

Інформацію «Краткого описания Малороссии» щодо арешту майна опонентів Брюховецького підтверджує й повідомлення

³⁶ Літопис Самовидця. С. 91.

³⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 416.

³⁸ Краткое описание Малороссии... С. 260–261.

Самовидця стосовно того, що під час передання Сомка та його прибічників до Ніжинського замку, заарештовано було також «коні, риштунки, сукні...»³⁹.

А ще Самовидець невимушено додає до своєї розповіді й трішки містики, зауважуючи трохи згодом, що саме в той день, «тоей же години», як Сомка було забрано «до в'язання» в Ніжинський замок, в Ічні згоріла церква, в якій перед тим йому «присягали на послушенство гетманское». Як зауважує автор, «усе згоріло дознаку...»⁴⁰.

Але як би там не було насправді, після цього — по суті визначального моменту елекційної боротьби — завершальна стадія гетьманських виборів 1663 року вже справді пройшла без жодних складнощів і ексцесів для Івана Брюховецького. Як писав з цього приводу в реляції Велико-Гагін, в гетьмани Брюховецького «обрали тихо и безмятежно всеми волными гласы»⁴¹.

Утім навіть після такого безславного сходження з дистанції Сомка інтрига, нехай і дещо технічного характеру, на певний час таки збереглася. Брюховецький, як справжній великий актор, витримав деяку паузу, не поспішивши стрімголов за булавою, а на певний, вочевидь, достатньо тривалий час затримавшись у своєму таборі («задержался надолго»⁴²). Велико-Гагіну навіть довелося відправляти чергового свого гінця, щоб той довідався про причини затримки кошового гетьмана з виступом. Як виявилось, затримка була пов'язана з необхідністю впорядкувати лави своїх нових прибічників, які ще вчора підтримували гетьмана Сомка. Коли ж Брюховецький таки вийшов з табору, то спершу перед наметом Велико-Гагіна півмісяцем «рогами к шатру» вишикував свою кінноту, згодом на поле прибула піхота, яка зайняла ділянку посеред кінноти. Як і наполягав царський окольничий, усі козаки і посполиті на раду прибули безоружні.

Після цього Велико-Гагін з єпископом Мефодієм і зі свитою, «под охраной протазанщиков», вийшли на середину кола. Туди ж вступив і Брюховецький у супроводі вірних йому полковників,

³⁹ Літопис Самовидця. С. 91.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 417.

⁴² Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 132.

сотників, отаманів й осавулів. А щойно шикування завершилися Брюховецького відразу ж проголосили гетьманом.

Велико-Гагін виказав побажання, щоб той зі своїм бунчуком обійшов усе козацьке коло. І коли новопроголошений гетьман наближувався до якогось козацького загону, козаки схиляли перед ним свої прапори та підкидали вгору шапки, висловлюючи в такий спосіб згоду з його обранням на регіментарство та свою приязнь до нього особисто.

Під час короткої наради в наметі Велико-Гагін запропонував Брюховецькому разом з полковниками і старшиною прослідувати до Ніжина, щоби там в кафедральному соборі принести присягу вірності великому государеві. Новообраний регіментар був не проти такого сценарію розвитку подій. Але попрохав деякий час для втихомирення пристрасті черні, котра вимагала негайної видачі їм на розправу Сомка і Золотаренка «с товарищи».

Коли ж пристрасті трохи втихли, Брюховецький у соборній церкві Ніжина приніс клятву вірності цареві, цілував Євангеліє. Слідом за ним цей же церемоніал вчинили полковники та старшини. Після складення новообраним гетьманом присяги Велико-Гагін передав йому царську грамоту, «написанную по большей части золотыми буквами на пергаменте». А в цей час «в замке и в городе палили изо всех орудий»⁴³.

Автор «Літопису Самовидця» уточнює, що присяга відбулася в церкві святого Миколая. Крім того, він стверджує, що ще напередодні складення новообраним гетьманом присяги царський представник «здавал з своїх рук булаву и бунчук, подтверждаючи гетьманство»⁴⁴. Так само й у «Кратком описании Малороссии» стверджувалося, що «князь самъ вторично клейноти вручилъ» Брюховецькому⁴⁵, маючи на увазі, що вперше символи гетьманської влади останній отримав від товариства ще в ході кривавої бійки 17 червня.

Твердження Самовидця, яке, як бачимо, знайшло своє відображення й в інших джерелах, спершу сприймалося дослідниками на віру (С. Соловйовим, Г. Карповим, С. Єгуновим), але згодом

⁴³ Гордон П. Дневник, 1659–1667. С. 132.

⁴⁴ Літопис Самовидця. С. 90.

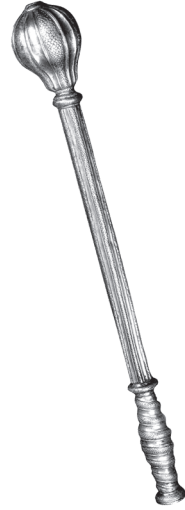
⁴⁵ Краткое описание Малороссии... С. 260–261.

М. Петровський однозначно його трактував як хибне⁴⁶. Адже всі попередні процедури гетьманського обрання передбачали складання обраним на гетьманство кандидатом присяги на вірність цареві та вже наступне за цим визнання представником російського самодержця цього акту легітимним через вручення йому від імені царя відповідних клейнодів.

У випадку ж з обранням на гетьманство Брюховецького, якщо вірити інформації офіційної реляції окольничого Велико-Гагіна, процедура відбувалася в такий спосіб: Брюховецький звертався до окольничого з проханням, щоб той надав йому «великого государя булаву и знамя, тем бы ему в войске означить твою, великого государя, к себе милость». Але, як видно з тексту реляції, подібне прохання в Москві було прораховане загодя, отож воно й не застало Велико-Гагіна зненацька — «и по твоему, великого государя, указу мы, холопы твои, гетману Ивану Брюховецкому говорили, что булава и знамя дана ему будет в то время, как он, гетман, увидит твои великого государя, царские пресветлые очи»⁴⁷.

І варто відзначити, що в твердій позиції Велико-Гагіна в цьому питанні не було нічого нового чи нелегітимного з точки зору букви закону. Адже накинута гетьманському уряду Юрія Хмельницького восени 1659 року так звані «Прежние статьи Богдана Хмельницкого» таку норму якраз і впроваджували до практики двосторонніх взаємин. Отож цілком можливим міг бути варіант, за якого в червні 1663 року Брюховецькому довелося би вдовольнитися малим. Тобто після обрання на гетьманство отримати з рук царського окольничого жалувану грамоту Олексія Михайловича на регіментарство та на володіння — «на ранг» — Гадяцьким староством.

Проте — як же бути із захопленими в Сомка під час бійки 17 червня бунчуком і булавою? Цілком можливо, що саме їх

Булава

⁴⁶ Див.: Петровський М. Нариси історії України XVII — початку XVIII століть... С. 268.

⁴⁷ Окиншевич Л. Генеральна рада... С. 417.

і вручив Велико-Гагін, реагуючи на прохання Брюховецького та його прибічників. І в такий спосіб, з одного боку, було дотримано формальних вимог щодо легітимності процедури гетьманського обрання — як це розуміло козацьке товариство, а з іншого — щоб легітимізуватись і в очах царської влади, Брюховецькому, згідно з умовами Переяславського договору 1659 року, необхідно було їхати до Москви та особисто бачити ці самі очі⁴⁸.

З точки зору доцільності заспокоєння ситуації на Лівобережжі такі дії царського окольничого були вповні адекватними, хоч і не впливали з його посольського наказу, а отже і не могли увійти до його посольського звіту. Як побачимо далі, саме зважаючи на доцільність заспокоєння ситуації на Лівобережжі, аналогічним чином діятиме й сановне оточення Олексія Михайловича, яке погодиться на пожалування новообраного гетьмана від імені царя відповідними владними регаліями і без поїздки Брюховецького до царської столиці.

⁴⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ ; Львів, 2004. С. 115.

Науково-популярне видання

Серія
«Політичні портрети»

Заснована в 2018 році

ГОРОБЕЦЬ Віктор Миколайович

ГЕТЬМАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ
Життя у славі, владі та ганьбі

Наукове редагування *Ю. І. Шаповала*

Редакційна підготовка *Т. Ю. Дяченко, О. В. Томіної*

Художнє оформлення *І. В. Женченка*

Технічне редагування та комп'ютерна верстка
О. П. Хлопової

Підписано до друку 15.02.2019.

Формат 60×90/16.

Ум. друк. арк. 27,5. Обл.-вид. арк. 21,5.

Тираж 2000 прим. Вид. № 1272. Зам. № 19-116.

Державне підприємство —
Видавництво Верховної Ради України
(Парламентське видавництво)
04053, м. Київ-53, Несторівський провулок, 4
тел. 272-05-83, факс 272-10-18
E-mail: radabook@gmail.com

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 2759 від 07.02.2007 р.

Віддруковано ТОВ «Друкарня “Бізнес-поліграф”»
02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8
Тел./факс: 503-00-45

Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
ДК № 2715 від 07.12.2006 р.

Горобець В.

Г70 Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі. — К. : Парлам. вид-во, 2019. — 440 с. — (Серія «Політичні портрети»). ISBN 978-966-922-140-7

Книга розповідає про одного з найбільш суперечливих персонажів козацької історії — гетьмана Лівобережжя України в 1663–1668 роках Івана Брюховецького. Життя яскравого представника доби так званої Руїни, його політична, військова і дипломатична діяльність репрезентовано на широкому історичному тлі, у контексті хитросплетеної взаємодії різноманітних чинників і впливів — внутрішніх, зовнішніх, об'єктивних, суб'єктивних, закономірних і алогічних. Звертаючи увагу як на незаперечні здобутки, так і очевидні втрати й помилки регіментаря, наголос робиться не на їхньому засудженні чи виправданні, а намаганні зрозуміти причини такого становища та його впливу на перспективи розвитку Козацької держави.

Видання адресується науковцям, викладачам, студентам історичних факультетів, усім, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)“1663/1668”(092)Брюховецький

Віктор ГОРОБЕЦЬ — доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України; завідувач сектору соціальної історії Інституту історії України Національної академії наук України. Відповідальний редактор часопису «Соціум. Альманах соціальної історії», член редколегії Українського історичного журналу.

Фахову освіту здобув на історичному факультеті Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Після завершення навчання з 1990 р. працює в Інституті історії України НАН. Викладав також у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Коло наукових інтересів охоплює проблеми політичної і соціальної історії середньовічної і ранньомодерної України та Центрально-Східної Європи, історії дипломатії і міжнародних відносин. У квітні 1993 р. в Інституті історії України захистив кандидатську дисертацію за темою «Малоросійська колегія та реформи державного устрою України: 1722–1727 рр.», науковий керівник чл.-кор. НАН України В. А. Смолій. У квітні 2002 р. також в Інституті історії України відбувся захист докторської дисертації — «Проблема легітимації еліти козацької України в зовнішньополітичній діяльності Гетьманату: стосунки з Російською державою та Річчю Посполитою (1654–1665)».

Автор понад 500 наукових праць, в т. ч. понад 20 індивідуальних і колективних монографій, серед яких: *Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I* (К., 1998); *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665* (К., 2001); *Незнайома Клію: Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба* (К., 2004; у співавт.); «Волимо царя східного». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава (К., 2007); *Влада та соціум Гетьманату. Дослідження*

з політичної і соціальної історії ранньомодерної України (К., 2009); Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах (К., 2012–2013; у співавт.); «Чорна рада» 1663 року. Передумови, результати, наслідки (К., 2013); Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні. Сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722 (К., 2016); Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648–1783 років (Х., 2016); Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва (К., 2017); Світанок Української держави. Люди, соціум, влада, порядки, традиції (Х., 2017); Зірки та терени Козацької революції. Історія звияг і поразок (Х., 2017); Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. Т. 1–2. (К., 2018; у співавт.) та ін.